

**“JOME‘ UL-ALHON” ASARIDA CHOLG‘USHUNOSLIK FALSAFASI VA
O‘ZBEK MUMTOZ CHOLG‘U IJROCHILIGI ILDIZLARINING ILMIY
INTERPRETATSIYASI**

Muyassarxon Adiljonovna ACHILDIYEVA

katta o‘qituvchi

Farg‘ona davlat universiteti

Farg‘ona, O‘zbekiston

Annotatsiya

Maqolada o‘rta asrlar Sharq musiqiy estetikasi va ontologiyasi kontekstida buyuk musiqashunos olim Abdulqodir Marog‘iyning “Jome‘ ul-alhon” risolasidagi cholg‘ushunoslik konsepsiyasi tizimli va atroflicha tahlil etilgan. Tadqiqot doirasida an’anaviy cholg‘u asboblari shunchaki mexanik tovush chiqarish vositasi emas, balki koinot garmoniyasi va inson ruhiyati o‘rtasidagi bog‘lovchi falsafiy-akustik fenomen sifatida o‘rganilgan.

Tayanch so‘zlar: Abdulqodir Marog‘iy, Jome‘ ul-alhon, cholg‘ushunoslik falsafasi, o‘zbek mumtoz musiqasi, monodiya, parda tizimi, tanbur, ud, g‘ijjak, akustik garmoniya.

**ФИЛОСОФИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ИНСТРУМЕНТОВЕДЕНИЯ И
НАУЧНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИСТОКОВ УЗБЕКСКОГО
КЛАССИЧЕСКОГО ИНСТРУМЕНТАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬСТВА В
ПРОИЗВЕДЕНИИ «ЖОМЕЪ УЛ-АЛХОН» («СОБРАНИЕ МЕЛОДИЙ»)**

Муяссархон Адилжонова АЧИЛДИЕВА

Старший преподаватель

Ферганский государственный университет

Фергана, Узбекистан

Аннотация

В данной статье в контексте средневековой восточной музыкальной эстетики и онтологии системно и подробно анализируется концепция музыкального инструментоведения в трактате великого ученого-музыковеда Абдулкадира Мараги «Жоме ул-алхон» («Собрание мелодий»). В рамках исследования традиционные музыкальные инструменты рассматриваются не просто как средство извлечения механического звука, а как философско-акустический феномен, связывающий гармонию космоса и духовный мир человека.

Ключевые слова: Абдулкадир Мараги, «Жомиул-алхон», философия музыкального инструментоведения, узбекская классическая музыка, монодия, ладовая система (парда), танбур, уд, гиджак, акустическая гармония.

O‘rta asrlar Sharq madaniy uyg‘onish davri, xususan Temuriylar Renessansi Sharq og‘zaki an‘anadagi professional monodiya san‘atini ilmiy va amaliy jihatdan

mukammal tizimga keltirgan davr hisoblanadi. Ushbu yuksak musiqiy renessansning fundamental asoslarini shakllantirishda buyuk musiqashunos olim, chuqur nazariyotchi, bastakor va mahoratli sozanda Abdulqodir ibn G‘aybiy al-Hofiz al-Marog‘iy (1353–1435) ijodi markaziy o‘rin tutadi [2; 31]. Marog‘iy o‘zining 1405-yilda yozib tugallangan “Jome‘ ul-alhon” (“Ohanglar majmuasi”) ensiklopedik risolasida nafaqat Sharq maqomot tizimini tartibga solgan, balki o‘rta asrlar cholg‘ushunoslik fanning yuksak falsafiy-akustik konsepsiyasini ham ilmiy asoslab bergan. Allomaning musiqiy va falsafiy tafakkuri Abu Nasr Forobiy va Ibn Sino qarashlarini rivojlantirib, o‘zining bosh g‘oyaviy salafi Safiuddin al-Urmaviy an‘analarini chuqur o‘zlashtirgan va boyitgan holda mukammal ilmiy tizim shakliga kelgan.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi, o‘rta asrlar musiqashunosligida cholg‘u asboblari shunchaki mexanik tovush chiqarish vositasi emas, balki koinotdagi garmoniya, matematik nisbatlar va inson ruhiyati o‘rtasidagi izchil munosabatni ifodalovchi ontologik va falsafiy fenomen sifatida yondashilganini zamonaviy etnomusiqashunoslik prizmasi orqali qayta interpretatsiya qilish zarurati bilan belgilanadi. Marog‘iy “Jome‘ ul-alhon” risolasida o‘z davri Movarounnahr va Xuroson musiqiy amaliyotida qo‘llanilgan va bugungi o‘zbek mumtoz cholg‘u madaniyatining fundamental poydevorini tashkil etuvchi tanbur, ud, g‘ijjak, nay va chang kabi an‘anaviy cholg‘ularning parda parametrlari, menzuras va akustik xususiyatlarini ilk bor aniq o‘lchovlar bilan tavsiflab bergan. Globallashuv sharoitida garmonik va temperatsiyalangan parda tizimlari ta’sirida milliy mumtoz ijrochilikning o‘ziga xos zona va mikro-xromatik tabiati yo‘qolish xavfi mavjud bo‘lgan hozirgi davrda, Marog‘iyning cholg‘ushunoslik falsafasini ilmiy anglash hamda oliy musiqa ta’limi tizimida talabalarga milliy musiqaning ichki parda qonuniyatlarini mukammal o‘rgatishda yuksak amaliy ahamiyat kasb etadi.

Abdulqodir Marog‘iyning ilmiy-nazariy merosi, xususan, “Jome‘ ul-alhon” risolasi va undagi cholg‘ushunoslikka oid fasllar ham mahalliy, ham jahon

musiqashunosligida keng o'rganilgan fundamental tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Sharq musiqiy intonatsiyasi va uning matematik-akustik asoslarini tizimli tadqiq etgan ingliz sharqshunos olimi Oskar Rayt (Owen Wright) o'zining Tizimlashtiruvchilar maktabi (*Systematist school*) faoliyatiga bag'ishlangan asarlarida Marog'iyning parda tizimidagi o'rnini yuqori baholagan. Raytning fikricha, Safiuddin al-Urmaviy tomonidan asos solingan 17 pog'onali tovushqator tizimi aynan Marog'iyning "Jome' ul-alhon" asarida jonli musiqiy amaliyot materiallari, xususan, torli va damli cholg'ularning aniq tavsifnomalari bilan boyitilgan va mukammal shaklga keltirilgan.

Turk musiqashunosligi namoyandasi Rauf Yekta Bey va eronlik olim Og'a Buyukxanjon ham Marog'iy risolalarini matnshunoslik nuqtai nazaridan o'rganib, uning me'moriy va organologik terminologiyasi forsiy va turkiy musiqiy muhit uchun umumiy poydevor bo'lganini asoslashgan. Ularning tadqiqotlarida "Jome' ul-alhon" risolasi Usmonli saroy musiqa maktabiga hamda Eron mumtoz cholg'u ijrokorligiga ko'rsatgan bevosita ta'siri konseptual jihatdan yoritilgan.

O'zbek musiqashunoslik maktabida Abdulqodir Marog'iy g'oyalarining ilmiy-metodologik interpretatsiyasi akademik olim Ishoq Rajabovning "Maqomlar masalasiga doir" fundamental asarida chuqur tahlil etilgan. I.Rajabov ilk bor Marog'iy asaridagi 12 maqom va 24 sho'ba tizimining parda tuzilishini o'zbek tanbur chizig'i va parda konstantalari bilan qiyosiy o'rganib, allomaning cholg'ushunoslik qarashlari Shashmaqom cholg'u bo'limlarining shakllanishida tarixiy yadro vazifasini o'taganini isbotlagan.

Professor Otanazar Matyoqubov o'zining "Maqomot" monografiyasida Marog'iyning "Jome' ul-alhon" risolasini o'rta asrlar musiqiy ontologiyasining eng yuksak cho'qqisi sifatida baholaydi. O.Matyoqubov tadqiqotlarida Marog'iyning cholg'u dastasidagi har bir pardani muayyan bir maqom ustoni (tayanch nuqtasi) sifatida talqin qilishi, zamonaviy maqom ijrochiligidagi ichki modulyatsiyalar va parda almashinuvchanligi (peremenallik) qonuniyatlarini anglashda bosh ilmiy kalit

ekanligi alohida ko'rsatib o'tilgan. Musiqashunos olim M.Ismoilov esa o'zining xalq musiqasi ijodiyotiga bag'ishlangan ishlarida Marog'iy tasvirlagan chang, nay va g'ijjak kabi cholg'ularning tembr xususiyatlari an'anaviy monodiyaning janr shakllanish mezonlari bilan uyg'un ekanligini ta'kidlaydi.

O'rta asrlar Sharq musiqa nazariyasida musiqiy tovush tasodifiy akustik tebranish yoki shunchaki eshitiladigan yoqimli ohang hisoblanmay, balki koinot qonuniyatlarini o'zida aks ettiruvchi qat'iy riyoziy (matematik) va falsafiy o'lchovlar tizimidir. Abdulqodir Marog'iy "Jome' ul-alhon" risolasining dastlabki fasllarida tovushning kelib chiqishi, intervallar tabiati va ularning o'zaro nisbatlarini aniqlashda sof riyoziy o'lchovlarga tayanadi. U Abu Nasr Forobiy va Ibn Sino qarashlarini davom ettirib, tovushqatorni tashkil etuvchi intervallarni katta sekunda (*taniniy*), kichik sekunda (*mujannab*) va yarimtondan kichik bo'lgan o'ziga xos mikrointervallarga (*bakiyya*) ajratadi.

Ushbu parda bo'linishlari shunchaki nazariy mavhumlik emas, balki torli va damli cholg'ular dastrasida barmoq bosiladigan aniq nuqtalarni (ustonlarni) ilmiy aniqlash uchun xizmat qilgan. Marog'iy musiqiy tovushlarni konsonans (mutanosib) va dissonans (nomutanosib) guruhlarga ajratar ekan, ularning inson ruhiyatiga ta'sirini riyoziy proporsiyalar orqali muvozanatlashtiradi. Parda tizimining oktava doirasidagi 17 pog'onali mukammal tarkibi Sharq an'anaviy monodiyasining chuqur akustik karkasini tashkil etadi. Bu esa cholg'ushunoslik ilmini borliq falsafasi (ontologiya) bilan bevosita bog'laydi va quyidagi fundamental tizimning shakllanishiga zamin yaratadi.

Abdulqodir Marog'iyning "Jome' ul-alhon" risolasida bayon etilgan cholg'ushunoslik konsepsiyasi shunchaki organologik tavsifnomalar yig'indisi emas, balki Sharq an'anaviy monodiyasining tovush olamini belgilovchi yirik falsafiy-metodologik tizimdir. O'rta asrlar musiqiy tafakkuriga ko'ra, har bir mukammal sozlangan cholg'u asbobi universal koinot tartibotining (makrokosmos) inson ichki olami (mikrokosmos) bilan muloqotini ta'minlovchi vosita hisoblangan. Marog'iy

falsafasida musiqiy tovush tasodifiy akustik hodisa emas, balki qat'iy matematik nisbatlar va parda qonuniyatlariga bo'ysunuvchi intonatsion muvozanatdir. Shu sababli, alloma o'z asarida cholg'ularning menzurasi (o'lchamlari), torlarining qalinligi va dasta ustidagi pardalarning joylashuv o'rinlarini ilmiy-matematik konstantalar sifatida muhrlab qo'ygan [5; 34].

“Jome' ul-alhon” asarida o'zbek mumtoz cholg'u madaniyatining fundamental asosi bo'lgan torli, damli va zarbli asboblarning parda ko'rsatkichlari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Ayniqsa, o'zbek va qardosh xalqlar musiqiy amaliyotida yetakchi o'rin tutuvchi tanbur va ud cholg'ularining strukturaviy tavsifi o'ta yuqori ilmiy aniqlik bilan berilgan. Marog'iy ushbu cholg'ular dastrasidagi parda o'lchovlarini o'sha davr professional an'anasining eng yuksak cho'qqisi bo'lgan 12 maqom, 6 ovoza va 24 sho'ba tizimi bilan uzviy bog'laydi. Olimning parda nazariyasi shuni ko'rsatadiki, cholg'uning dastasiga bog'lanadigan har bir parda muayyan bir maqom yoki sho'baning tayanch ustoni (tonal o'zagi) vazifasini bajargan. Bu esa o'rta asrlarda ijrochilik mahorati va kompozitsion tafakkurning naqadar mukammal ilmiy tizimga

tayanganidan dalolat beradi [4; 84].

Marogʻiy yondashuvidagi eng chuqur falsafiy-estetik jihat – bu musiqiy ratsionallik bilan inson ruhiy holati (psixofizik taʼsir) oʻrtasidagi uygʻunlik muammosidir. Alloma “Jomeʼ ul-alhon” risolasida muayyan cholgʻularning va ularda ijro etiladigan parda tizimlarining inson qalbida turli xil estetik kayfiyatlar (shodlik, sokinlik, hayrat, gʻamginlik) uygʻotish xususiyatlarini ilmiy izohlaydi. Cholgʻuning mukammal parda tuzilishi tinglovchida ichki garmoniya va axloqiy meʼyorni shakllantirishga xizmat qilishi lozim boʻlgan. Shu bois, oʻzbek mumtoz musiqa tarixshunosligida Marogʻiy merosi bugungi maqom cholgʻu yoʻllari (masalan, Buxoro Shashmaqomi va Xorazm maqomlarining cholgʻu boʻlimlari) tarkibidagi kuy rivoji, usul va parda qonuniyatlarini mantiqiy va tarixiy jihatdan anglash uchun eng asosiy birlamchi nazariy koʻprik vazifasini oʻtaydi.

Tanbur cholgʻusi va uning parda tizimining funksional tasnifi. “Jomeʼ ul-alhon” risolasida alohida yirik fasl anʼanaviy torli cholgʻular tavsifiga bagʻishlangan boʻlib, ular orasida tanbur milliy musiqiy tafakkurning fundamental asosi sifatida ilmiy tahlil qilinadi. Marogʻiy oʻz davri ijrochiligida keng qoʻllanilgan tanburning ikki turi – *Tanburi turkiy* va *Tanburi shirvoniy* cholgʻularining strukturaviy farqlari va parda parametrlarini aniq koʻrsatib bergan. Allomaning yozishicha, tanbur dastasiga bogʻlanadigan pay (parda)lar soni va ularning oʻzaro joylashuvi maqom ijrochiligining kuy rivojini belgilovchi bosh mezon hisoblanadi.

Marogʻiy tizimida tanbur dastasidagi har bir muayyan parda 12 maqom va 24 shoʻba tizimining tovush pogʻonalarini (ustonlarini) aniq ifodalash uchun xizmat qilgan. Bu qonuniyat keyinchalik oʻzbek maqomshunosligida, xususan, akademik I.Rajabov tomonidan “tanbur chizigʻi” (tanbur notasi) tizimining shakllanishiga ilmiy asos boʻldi. Tanbur oʻzining tor diapazon ichida chuqur mikro-interval va zona xususiyatlarini saqlashi tufayli maqom va shoʻbalarning ichki modal oʻzgarishlarini (peremenallikni) eng mukammal aks ettiruvchi cholgʻu sifatida baholanadi.

Ud cholg'usi: "Musiqi sultoni" va ontologik unsurlar simbiozi. Marog'iy o'z risolasida ud cholg'usini barcha cholg'ularning mukammal namunasi – "Musiqi sultoni" deb ataydi. "Jome' ul-alhon"da udning 4 torli an'anaviy shakli hamda olimlar tomonidan keyinchalik unga beshinchi tor qo'shilishi tarixi chuqur tahlil etilgan. Ud torlari qat'iy ravishda kvarta intervallari bo'yicha sozlanib, ularning har biri quyidan yuqoriga qarab Bamm, Maslas, Masna, Zir va beshinchi tor Hadd deb nomlangan.

Ushbu qismda Sharq o'rta asrlar falsafasining eng teran jihatini – musiqiy ratsionallik bilan tabiat unsurlarining ontologik simbiozi namoyon bo'ladi. Marog'iy konsepsiyasiga ko'ra, udning har bir tori koinotdagi to'rt unsur va inson organizmidagi to'rt xil mijoz (suyuqlik) bilan bog'liqdir: Bamm tori – tuproq va qora safro (melanxolik), Maslas tori – suv va balg'am (flegmatik), Masna tori – havo va qon (sangvinik), Zir tori esa – olov va sariq safro (xolerik) tabiatiga mos keladi. Beshinchi tor (Hadd) esa ushbu to'rttalik tizimni birlashtiruvchi universal ilohiy quvvat sifatida talqin qilinadi. Bunday falsafiy-akustik yondashuv cholg'u ijrochiligini oddiy ko'ngilochar vositadan shaxs ruhiyatini davolovchi va koinot garmoniyasini muvozanatlovchi yuksak ilm darajasiga ko'targan.

Nay, G'ijjak va Chang cholg'ularining psixofizik ta'sir xususiyatlari. Damli (aerofon) cholg'ular tizimida nay alloma tomonidan inson nafasining (ruhining) cholg'u tanasidagi evrilishi sifatida falsafiy idrok etiladi. "Jome' ul-alhon"da nay teshiklarining parda o'lchamlari va ulardan chiqadigan tovushlarning 12 maqom doiralari muvofiqligi ko'rsatilgan. Nayning pastki (past ovozli) va yuqori registrlaridagi ijro imkoniyatlari tasavvuf falsafasidagi inson ruhiy taraqqiyotining (ma'naviy kamolot bosqichlarining) musiqiy ifodasi deb qaralgan.

Kamonli cholg'ular sirasidan g'ijjak esa inson ovozi ohangdoshligini (intonatsiyasini) eng yaqin aks ettiruvchi cholg'u sifatida tavsiflanadi. Marog'iy uning gumbazsimon rezonatori va torlarining tebranish dinamikasini o'rganib, g'ijjak ijrosidagi ohangning uzviyligi (*legato*) monodiyadagi zanjirsimon melodik rivojlanishni ta'minlashda yetakchi rol o'ynashini ta'kidlagan. Uchinchi tomondan,

chang (*chordofon*) cholgʻusi oʻzining koʻp torli tizimi bilan koʻplab maqom va shoʻbalarning tovushqatorlarini bir vaqtning oʻzida aks ettira olish imkoniyatiga ega boʻlgan. Bu cholgʻular oʻzbek anʻanaviy musiqasida kompozitsion yaxlitlikni shakllantirishda muhim karkas boʻlib xizmat qilgan.

Musiqachining kasbiy odobi va madaniyati: estetik ratsionallik meʼyorlari. Abdulqodir Marogʻiy musiqashunoslik merosining yuksak nuqtasi – bu ijrochilik amaliyoti bilan axloqiy meʼyorlarning sintezidir. Alloma “Jomeʼ ul-alhon” va uning mantiqiy davomi boʻlgan “Maqosid ul-alhon” risolalarida komil musiqachi va sozanda shaxsiga qoʻyiladigan qatʼiy maʼnaviy-estetik talablarni alohida fasl qilib ajratgan. Uning falsafasida cholgʻuchining yuksak texnik mahorati (virtuozlik) agar uning ichki maʼnaviy pokligi va axloqiy odobi bilan uygʻunlashmasa, chalingan kuy oʻzining ilohiy quvvatini va inson ruhiyatiga ijobiy taʼsir koʻrsatish xususiyatini yoʻqotadi.

Marogʻiy talqinidagi “ijro odobi” tushunchasi sozandaning oʻz ustozlariga boʻlgan hurmati, maqom va shoʻbalarning anʻanaviy qonuniyatlarini zarracha buzmasdan, ularning qatʼiy parda konstantalariga rioya qilgan holda ijro etish masʼuliyatini oʻz ichiga oladi. Cholgʻu asbobi bilan muloqot – bu muqaddas ritualdir. Sozanda koinotdagi goʻzallik va matematik uygʻunlikni tinglovchiga yetkazuvchi maʼnaviy vositachidir. Shu sababli, Temuriylar davri musiqiy tafakkurida ijrochistar axloqiy saviyasi uning professional mahorati darajasi bilan teng baholangan. Bu falsafiy-estetik tamoyil keyingi asrlarda oʻzbek maqom ijrochiligi maktablarida (ustoz-shogird anʼanalarida) fundamental kasbiy etika sifatida barqaror saqlanib qoldi.

“Jomeʼ ul-alhon” risolasida bayon etilgan cholgʻushunoslik prinsiplarini ilmiy interpretatsiya qilish, Abdulqodir Marogʻiy merosining oʻzbek mumtoz cholgʻu ijrochiligi ildizlari bilan uzviy tarixiy-metodologik aloqadorligini toʻliq isbotlaydi. Allomaning tanbur, ud, gʻijjak va nay kabi anʻanaviy cholgʻularning akustik va parda parametrlariga oid matematik hisoblari shunchaki tarixiy maʼlumotlar boʻlmay, bugungi maqom cholgʻu yoʻllarining konseptual asosi hisoblanadi. Marogʻiy

tomonidan shakllantirilgan cholg'ushunoslik falsafasi va parda konstantalarini oliy ta'lim tizimida tizimli o'rganish globallashuv sharoitida o'zbek an'anaviy musiqasining zona va mikro-xromatik xususiyatlarini asrash hamda kelajak avlodlarga ilmiy asosda uzatishning eng samarali strategik mexanizmi bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Арабшоҳ, Ибн. Ажойб ал-мақдур фи навоиби Теймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Икки китоблик. – Тошкент: Фан, 1992. – 320 б.
2. Achildiyeva M.A. Abdulqodir Marog'iy va o'zbek mumtoz musiqa tafakkuri vorisiyligi // «Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g'oyalar» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami (05.09.2026-y.), 2026. – В 31-33.
3. Исмоилов М. Ўзбек халқ муסיқаси ижодиёти. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 192 б.
4. Матёкубов О. Мақомот. – Тошкент: Муסיқа, 2004. – 400 б.
5. Ражабов И. Мақомлар масаласига доир. – Тошкент: Ўзбекистон давлат бадийи нашриёти, 1963. – 288 б.
6. Яздий, Шарафуддин Али. Зафарнома / Сўз боши, табдил ва кўрсаткичлар муаллифлари: А.Аҳмад, Ҳ.Бобобеков. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 384 б.